

Але це не означає, що треба ні чого не робити, а просто сидіти і чекати, коли все стане на своє місце.

Ще однією проблемою у формуванні політичної свідомості громадян є існування фрагментарного типу культури. Її існування пов'язано із наявністю у суспільстві полярних політичних субкультур та їх великою розбіжністю (Західна Україна, Східна Україна, Автономна Республіка Крим). Вона спричиняє нестабільність у суспільстві, неповагу до загальнолюдських, загальнонаціональних цінностей, інтересів та ідеалів, намагання підняти над ними регіональні, групові, партійні, що стримує прогресивні зрушення в суспільстві.

Висновки.

Процес політичної соціалізації характеризується протистоянням двох основних тенденцій: з одного боку – зростанням суспільної потреби у розвитку політичної свідомості особи, а з іншого – відчуженням людини від державного життя та від прийняття політичних рішень. Такі тенденції спостерігаються, зазвичай, на перехідних етапах розвитку суспільства. У цьому аспекті роль школи, вчителя є визначальною, адже ранні етапи політичної соціалізації придатні для переорієнтації особи, бо її політичні знання та погляди ще не повністю трансформувалися у переконання. Як стверджують дослідники, саме дитячі та юнацькі роки є найважливішими як для соціалізації загалом, так і для політичної соціалізації, а прогалини у соціальному та політичному розвитку загрозливі для майбутнього. Тому роль педагога у політичній соціалізації особистості є надзвичайно відповідальною та вимагає тактовності й наполегливості.

Отже, підвищення рівня політичної активності серед громадян є їх сприяння у здійсненні державної влади в країні в тому числі у пріоритетних напрямках боротьби зі злочинністю і корупцією.

Можна назвати наступні риси свідомого громадянина, який вступає у політику з чітко усвідомленими інте-

ресами, співвідносить з інтересами соціальних груп (тобто тих, з котрими він себе ідентифікує):

- сформовані ідеологічні орієнтації, які допомагають йому робити політичний вибір ("окрім мене це ні хто не зробить!");
- навчений прийнятних для суспільства "правил політичної гри", особливо терпимості та толерантності;
- готовий брати активну участь у політиці і тим самим допомагати державі боротись злочинним елементом.

1. Конституція України Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, N 30, ст. 141. 2. В. Литвин дис.... Докт. Юрид. Наук "Политическая арена Украины: действующие лица и исполнители (Общественно-политическое развитие Украины во второй половине 90-х годов)". 3. Левенець Ю.Я., Войналович В.А. Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – 410 с. 4. Політична активність крізь призму політичного маніпулювання та політичного відчуження / Л. Кучма // Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розв. – 2007. – Вип. 19. – С. 108-112. 5. Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах. Укладачі: В. Ярмоленко, О. Сліпущко. – К., 2001. Том 1, с. 926. 6. Політологія: Підручник видання 2. За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенко, Київ "Академія" 2001. 7. Соціологія: курс лекцій. Радугин А.А., Радугин К.А. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Центр, 1999. – 160 с. 8. Почепцов Г.Г. Информационные войны. Киев: Вахлер, 2000. – С. 20. 9. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии. – Екатеринбург: "Деловая книга", 2001. – 477 с. 10. Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В. Политология: Учебник. – М.: Юрист, 2002. – 511 с. 11. Юрій М.Ф. Політологія: Навчальний посібник – К.: Дакор, КНТ, 2006. – 416 с. 12. Политическая психология. Учебное пособие для вузов / Под общей ред. А.А. Деркача, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева. М.: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 846с. 13. Шияхтун П.П. Політологія (теорія і історія політичної науки) Підручник для студентів ВНЗ. – К.. "Либідь", 2002. – с. 573. 14. Голобуцкий А. Цифровая демократия: реалии и перспективы // Электронное правительство и электронная демократия. Сборник докладов. II Международная конференция, Киев. 12 апреля 2002 г. – К., 2002. – С. 37-39. 15. Громадяни у пошуках інформації: українські реалії. Під ред. І. Підлуської. – К.: Агенство "Україна", 2005. – 178 с. 16. Большой психологический словарь / под редакцией Б. Г. Мещерякова и В. П. Зинченко. – 4-е издание, расширенное. – Москва: АСТ, Прайм-Еврознак, 2009. – 816 с. 17. Гасвський Б.А. Сучасна українська політологія. – К., 1999. 18. Брегеда А.Ю. Основы политологии. – К., 1997. 19. Абульханова-Славская К. Деятельность и психология личности. – М., 1980.

Надійшла до редколегії 08.02.12

В. Шибіко, канд. юрид. наук, проф.

ОЗНАЙОМЛЕННЯ З МАТЕРІАЛАМИ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ ЯК ВАЖЛИВА УМОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ОСОБИ ДО ПРАВОСУДДЯ

У статті розглянуто ознайомлення з матеріалами кримінальної справи у розумні строки як складову права учасників процесу на захист своїх законних інтересів і як повноваження органів досудового розслідування, прокурора і суду, пов'язане із забезпеченням зазначеного права і їх ознайомленням з матеріалами справи для прийняття законного, обґрунтованого і справедливого рішення у справі.

Ключові слова: кримінальний процес, ознайомлення з матеріалами справи, право на захист, доступ до правосуддя, розумний строк.

В статье рассмотрено ознакомление с материалами уголовного дела в разумные сроки в качестве составляющей права участников процесса на защиту своих законных интересов и в качестве полномочия органов досудебного расследования, прокурора и суда, связанного с обеспечением указанного права и их ознакомлением с материалами дела в целях принятия законного, обоснованного и справедливого решения по делу.

Ключевые слова: уголовный процесс, ознакомление с материалами дела, право на защиту, доступ к правосудию, разумный срок.

The article focuses on familiarization with materials of a criminal case within reasonable terms as a constituent part of proceedings participants' right to a defence of their lawful rights and as the authority of bodies of pre-trial investigation, prosecutor and the court related to ensuring the designated right and the familiarization with materials of the case in order to render lawful, substantiated and fair judgment in a case.

Key words: criminal procedure, familiarization with materials of a case, right to a defence, access to justice, reasonable term.

Відповідно до ст.124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами (1, с.88). За ст.6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) кожна людина має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення (3, с.31).

Проте в умовах посилення законодавцем України тенденції до обмеження процесуальної активності суду, передусім у залученні нових доказів з метою всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, про що свідчить і вилучення з ст. 296 КПК України Законом України від 21 червня 2001 року (5) частин 5 і 6, які дозволяли суду у підготовчій частині судового засідання з своєї ініціативи витребувати докази, і водночас зростання значення розширення сфери дії принципу змагальності сторін, яку, згідно з п.4 ч.3 ст.129

Конституції України, віднесено до основних засад судочинства, важлива роль відводиться самим учасникам процесу, які мають особистий інтерес у справі (підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, потерпілому, цивільному позивачу і цивільному відповідачу) та їх захисникам і представникам.

У зв'язку з цим для ефективної участі з метою захисту своїх законних інтересів у досудовому і, особливо, у судовому провадженні має обізнаність учасника процесу з наявними у справі матеріалами, доказами, якими і можуть оперувати при прийнятті процесуальних рішень у тому числі й підсумкових, органи досудового розслідування, прокурор, суд, а для забезпечення такої обізнаності з матеріалами справи має значення право учасника процесу, як на стороні обвинуваченого, так і на стороні захисту, на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи. Для обвинуваченого у міжнародно-правових актах воно впливає, зокрема, з такого важливого положення пункту 3 "и" Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, за яким кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення як мінімум на такі гарантії на основі цілковитої рівності: в) мати достатній час і можливості для підготовки свого захисту (2, с.43), Аналогічне положення міститься у пункті 3 "в" ст. 6 Конвенції.

Ознайомлення з матеріалами кримінальної справи означає реалізацію права учасників кримінального процесу на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи на певному, визначеному законом, етапі провадження у кримінальній справі. КПК України передбачає ознайомлення учасників процесу в одних випадках з усіма матеріалами кримінальної справи, в інших – лише з їх частиною або з конкретним документом.

Першим етапом, на якому закон передбачає ознайомлення учасників процесу, які мають особистий інтерес у справі (обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача) та їх захисників і представників, з усіма матеріалами справи, є закінчення досудового слідства складанням обвинувального висновку.

У разі закінчення досудового слідства складанням обвинувального висновку слідчий, перш ніж скласти обвинувальний висновок, зобов'язаний виконати ряд процесуальних дій: 1/ повідомити про закінчення досудового слідства учасникам процесу; 2/роз'яснити їм право на ознайомлення з усіма матеріалами справи; 3/ ознайомити їх з матеріалами, якщо вони побажають скористатися цим правом; 4/ вислухати і вирішити клопотання, заявлені учасниками кримінального процесу після ознайомлення з матеріалами справи.

Насамперед слідчий повинен виконати вимоги статей 217 і 218 КПК. Спочатку він повідомляє про закінчення досудового слідства потерпілому і його представнику, цивільному позивачу і цивільному відповідачу або їх представникам і роз'яснює їм право на ознайомлення з матеріалами справи. Про це слідчий складає протокол або приєднує до справи копію письмового повідомлення. У разі надходження від цих осіб усного чи письмового клопотання про ознайомлення їх з матеріалами кримінальної справи слідчий зобов'язаний надати їм таку можливість. Цивільний відповідач або його представник може ознайомитися лише з матеріалами, що стосуються цивільного позову. Під час ознайомлення з матеріалами справи ці особи мають право робити виписки із справи і заявляти клопотання про доповнення досудового слідства, які слідчий зобов'язаний розглянути в трьохдобовий строк і задовольнити їх своєю постановою, якщо обставини, про встановлення яких заявлені клопотання, мають значення для справи (ст.129 КПК). Про ознайомлення цих осіб з ма-

теріалами справи та про заявлені ними клопотання складаються протоколи.

Після виконання вимог ст.217 КПК слідчий зобов'язаний оголосити обвинуваченому, що слідство у його справі закінчено і що він має право на ознайомлення з матеріалами справи як особисто, так і з допомогою захисника, а також може заявити клопотання про доповнення досудового слідства. Під час ознайомлення з матеріалами справи обвинувачений має право робити з них виписки, заявляти клопотання. Якщо у справі є кілька обвинувачених, слідчий зобов'язаний пред'явити всі матеріали справи кожному з них. При оголошенні неповнолітньому обвинуваченому про закінчення досудового слідства і пред'явленні йому матеріалів справи з дозволу слідчого може бути присутній законний представник неповнолітнього (ч.2 ст.440 КПК).

Якщо у справі бере участь захисник, слідчий надає можливість ознайомитися з усіма матеріалами справи і захиснику, про що складає окремий протокол. До явки захисника пред'явлення матеріалів відкладається, але не більше як на 72 години. Якщо обраний обвинуваченим захисник не має можливості з'явитися в цей строк, слідчий згідно з ч.3 ст.47 КПК має право запропонувати обвинуваченому запросити іншого захисника або призначити йому захисника. Під час ознайомлення з матеріалами справи захисник обвинуваченого має право: робити виписки з матеріалів справи, мати побачення з обвинуваченим віч-на-віч, роз'яснювати обвинуваченому зміст обвинувачення, обмірковувати з обвинуваченим питання про заявлення клопотань, подавати докази, заявляти відводи, оскаржувати дії та рішення слідчого і прокурора (ст.219 КПК).

Як і іншим учасникам досудового слідства, обвинуваченому і його захиснику матеріали справи пред'являються для ознайомлення підшитими та пронумерованими (ч.5 ст.218 КПК). У протоколах ознайомлення з матеріалами справи обов'язково зазначається кількість томів і аркушів у них, які були пред'явлені для ознайомлення.

З метою недопущення зловживань з боку слідчого стосовно можливого вилучення і доповнення ним документів КПК України передбачив, що під час пред'явлення матеріалів досудового слідства слідчий зобов'язаний на вимогу потерпілого чи його представника, цивільного позивача, цивільного відповідача або їх представників, обвинуваченого вручити їм засвідчену належним чином копію опису матеріалів кримінальної справи, про що зазначається в протоколі оголошення про закінчення слідства і пред'явлення матеріалів для ознайомлення (ч.5 ст.217, ч.5 ст.218 КПК України).

Якщо під час провадження досудового розслідування застосовувались звукозапис, кінозйомка, відеозапис, то при пред'явленні учасникам процесу матеріалів справи для ознайомлення звукозапис відтворюється, а кінострічки і відеозапис демонструються обвинуваченому і його захиснику, а в разі клопотання – також іншим учасникам процесу. При цьому фонограми, кінострічка чи відеокасета в опечатаному вигляді зберігаються при справі (ст.85-1, 85-2 КПК).

Матеріали закінченої розслідуванням кримінальної справи повинні бути пред'явлені обвинуваченому, взятому під варту, та його захисникові не пізніше як за місяць до закінчення граничного строку тримання під вартою, встановленого ч.2 ст.156 КПК. Якщо матеріали кримінальної справи було пред'явлено обвинуваченому та його захисникові з порушенням цього строку, то після його закінчення обвинувачений підлягає негайному звільненню. При цьому за обвинуваченим та його захисником зберігається право на ознайомлення з матеріалами справи. Якщо матеріали кримінальної справи бу-

ло пред'явлено обвинуваченому та його захисникові з додержанням місячного терміну до закінчення граничного строку тримання під вартою, але його виявилось недостатньо для ознайомлення з матеріалами справи, зазначений строк може бути продовжено суддею апеляційного суду за поданням слідчого, погодженим з Генеральним прокурором України чи його заступником, або поданням цього прокурора чи його заступника. Коли у справі беруть участь кілька обвинувачених, яких тримають під вартою, і хоча б одному цього строку виявилось недостатньо для ознайомлення з матеріалами справи, то зазначене подання може бути внесено стосовно того обвинуваченого або тих обвинувачених, які ознайомилися з матеріалами справи, якщо не відпала необхідність у застосуванні до нього або до них взяття під варту і відсутні підстави для обрання іншого запобіжного заходу (ч.6-8 ст.156 КПК).

Під час ознайомлення з матеріалами справи обвинувачений і його захисник мають право заявити клопотання про доповнення досудового слідства, зміну кваліфікації злочину і закриття справи. У разі відмови в задоволенні клопотання слідчий складає мотивовану постанову і оголошує її обвинуваченому і його захиснику. Якщо ж обставини, для з'ясування яких було заявлено клопотання, мають значення для справи, слідчий зобов'язаний його задовольнити. Захисник має право брати участь у проведенні додаткових слідчих дій (ст. 221 КПК). При цьому усні клопотання заносяться до протоколу, а письмові додаються до нього.

Після виконання додаткових слідчих дій слідчий зобов'язаний ознайомити обвинуваченого і його захисника, а також надати потерпілому і його представнику, цивільному позивачу і цивільному відповідачу або їх представникам можливість ознайомитися з усіма додатковими матеріалами, а в разі їх клопотання – з усією справою (ст.222 КПК).

За загальним правилом, закон не обмежує учасників процесу у часі, необхідному для ознайомлення з матеріалами справи. КПК України до квітня 2011 року у ч.6 ст.218 містив з цього приводу окреме положення щодо обвинуваченого та його захисника: "Обвинуваченого і його захисника не можна обмежувати в часі, потрібному їм, щоб ознайомитися з усіма матеріалами справи". Проте Законом України від 8 квітня 2011 року "Про внесення змін до статті 218 Кримінально-процесуального кодексу України щодо ознайомлення обвинуваченого і захисника з матеріалами кримінальної справи" ці положення зазнали істотних змін. Частина 6 була доповнена вимогою про ознайомлення "в розумні строки", а нова частина 7 передбачила наступне: "У разі зволікання ознайомлення з матеріалами справи обвинуваченим чи його захисником слідчий за погодженням із прокурором або прокурор вносить до суду за місцем провадження слідства подання, яке суддя розглядає і своєю постановою може визначити строк, протягом якого обвинувачений і його захисник повинні ознайомитися з матеріалами справи та заявити клопотання. Після закінчення цього строку обвинувачений і його захисник вважаються ознайомленими з матеріалами справи. На постанову судді прокурором, обвинуваченим чи його захисником протягом трьох діб із дня її винесення може бути подана апеляція. Подання апеляції не зупиняє виконання постанови судді" (6, с.6). У зв'язку з встановленням обмеження в часі ознайомлення обвинуваченого і його захисника з матеріалами справи постало питання про те, чи відповідає ця зміна до ст. 218 КПК ч.3 ст.22 Конституції України, яка наголошує, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і

свобод", ч.2 ст.63, яка закріплює положення "Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист" і ч.1 ст.64, за якою конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України".

Проаналізувавши відповідні положення Конституції України, КПК України та доводи суб'єкта конституційного подання, можна констатувати наступне:

Право обвинуваченого на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи є важливою складовою більш загального права на захист, яке є конституційним правом підозрюваного, обвинуваченого, підсудного відповідно до ч.2 ст.63 Конституції України. Окрім того, згідно з п.6 ч.3 ст.129 Конституції України забезпечення обвинуваченому права на захист є однією з основних засад судочинства, зокрема кримінального.

У ст. 218 КПК України мова йде про право обвинуваченого і його захисника на ознайомлення з усіма матеріалами закінченого досудового слідства. До цього обвинувачений (підозрюваний), за законом, не мав права на ознайомлення з матеріалами справи, крім процесуальних документів, які складалися у зв'язку з проведенням за його участю слідчих чи інших процесуальних дій. Це, зокрема: протокол затримання його як підозрюваного у вчиненні злочину, копія якого вручається затриманому (ст. 106 КПК), протокол допиту його як підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 107, 145 КПК), протоколи очної ставки, пред'явлення для впізнання (ст. 172, 176 КПК), відтворення обставинки і обставин події, освідчування (ст. 194, 195 КПК), з якими після закінчення слідчої дії обвинувачений(підозрюваний) має бути ознайомлений, постановою про притягнення особи як обвинуваченого, копія якої також має бути вручена обвинуваченому (ст. 140 КПК). Проте ці документи є лише частиною матеріалів кримінальної справи, з якими закон зобов'язує слідчого ознайомити обвинуваченого, якщо він побажав скористатися своїм процесуальним правом на ознайомлення з усіма матеріалами закінченого досудового слідства у справі, яку слідчий закінчує складанням обвинувального висновку і надісланням її через прокурора до суду для розгляду по суті.

Можливість уважного ознайомлення з усіма матеріалами закінченого досудового слідства дозволяє обвинуваченому і його захиснику з'ясувати наявність зібраних слідчим доказів, які викривають обвинуваченого у вчиненні злочину і визначитися з подальшою позицією у справі. Реалізація цього права є необхідною умовою реалізації й інших процесуальних прав обвинуваченого – на порушення клопотань (про закриття справи, про зміну обвинувачення, про доповнення досудового слідства шляхом проведення додаткових слідчих дій, вилучення документів тощо), на заявлення відводу слідчому, на подання скарги на його дії і рішення, зокрема у зв'язку з невиконанням слідчим вимог ст. 22 КПК України про всебічне, повне і об'єктивне дослідження обставин кримінальної справи. У зв'язку з цим слухним є положення ч.6 ст.218 КПК України у запропонованій Законі від 8 квітня 2011 року редакції: "Обвинуваченого і його захисника не можна обмежувати в часі, потрібному їм, щоб ознайомитися з усіма матеріалами в розумні строки".

Думається, що саме правильний підхід до розуміння слідчим, з одного боку, і обвинуваченим і його захисником, з іншого, оцінного поняття "розумний строк" ознайомлення і має забезпечити як сам розумний строк провадження у справі слідчим на цьому заключному етапі досудового слідства, так і право на ознайомлення з матеріалами для подальшого ефективного здійснення конституційного права на захист обвинуваченим і його захисником.

Проте законодавець не врахував у змісті внесених до ст. 218 КПК України змін, що зловживання своїми правами (повноваженнями) можливі з боку як обвинуваченого і його захисника, так і слідчого, прокурора і судді, які повинні забезпечувати реалізацію цього права обвинуваченим.

Обвинувачений і його захисник можуть зловживати своїм правом, і намагаючись затягнути закінчення справи, зволікати з ознайомленням з матеріалами справи. Це може невинувато гальмувати подальший рух справи до суду і обмежувати (порушувати) права інших учасників процесу, зокрема іншого обвинуваченого у цій справі, який перебуває під вартою і в розумний строк вже ознайомився з матеріалами справи, але мусить чекати передачі справи в суд через зволікання з ознайомленням з боку іншого обвинуваченого. Так само можуть страждати права та законні інтереси потерпілого, цивільного позивача, які також чекають передачі справи в суд. Отже, положення ч.3 ст.22, ч.2 ст.63 і ч.1 ст.64 Конституції України потрібно розглядати і у зв'язку з загальним положенням ч.1 ст.68 Конституції України, за яким кожен зобов'язаний не посягати на права і свободи інших людей.

Таким чином, право обвинуваченого і його захисника на ознайомлення з матеріалами справи після закінчення досудового слідства має забезпечуватися слідчим, прокурором і суддею, але його реалізація повинна відбуватися у розумні строки. Визначення в законі (ст. 218 КПК України) загального положення про те, що у разі зволікання обвинуваченого чи його захисника з ознайомленням з матеріалами справи має бути встановлено розумний строк на таке ознайомлення суддею за поданням слідчого, погодженим з прокурором, або прокурора, в основному відповідає Конституції України (є конституційним). На цьому наголосив і Конституційний Суд України в своєму рішенні від 18 січня 2012 року №1-рп/2012у справі №1-4/2012 за конституційним поданням 47 та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частин шостої, сьомої статті 218 КПК України (справі про ознайомлення обвинуваченого і захисника з матеріалами кримінальної справи) (7).

Водночас, щоб виключити зловживання правами (повноваженнями) стосовно ознайомлення обвинуваченого і його захисника з матеріалами справи з боку слідчого, прокурора, судді, частину 7 ст.218 КПК України доцільно доповнити після першого речення наступними положеннями: "подання слідчого (прокурора) і постанови судді щодо встановлення строку на ознайомлення з матеріалами справи мають бути мотивованими. При визначенні строку необхідно враховувати складність матеріалів справи, вік, стан здоров'я, освіту обвинуваченого та інші обставини, які можуть вплинути на тривалість ознайомлення обвинуваченого і його захисника з матеріалами справи". Крім того, щоб виключити можливі зловживання щодо ознайомлення з матеріалами закінченого досудового слідства з боку обвинуваченого і його захисника, потерпілого, його представника, цивільного позивача і цивільного відповідача або їх представників видається доцільним вилучити із ч.1 ст.222 КПК, яка передбачає обов'язок слідчого після проведення додаткових слідчих дій ознайомити обвинуваченого і його захисника, а також надати можливість іншим зазначеним учасникам процесу ознайомитися з усіма додатковими матеріалами, а в разі їх клопотання – з усією справою, додержуючись вимог статей 217-221 КПК, слова "а в разі їх клопотання – з усією справою, додержуючись вимог статей 217-221 цього Кодексу". До речі, на проблему протидії зволіканню ознайомлення з

матеріалами справи обвинуваченим чи його захисником у зв'язку зі змінами до ст. 218 КПК вже слушно зверталася увага в літературі (8).

Крім складання обвинувального висновку, КПК України передбачає ще три форми закінчення досудового слідства: складання постанови про направлення справи в суд для вирішення питання про звільнення особи (обвинуваченого) від кримінальної відповідальності (ст.7 – 11-1), складання постанови про закриття справи або ж постанови про направлення справи в суд для вирішення питання про застосування примусового заходу медичного характеру (ст. 212 КПК). Згідно з ч.4 ст.7-1 КПК прокурор або слідчий у разі винесення постанови про направлення справи до суду для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, примиренням обвинуваченого з потерпілим, застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру, передачею особи на поруки колективу підприємства, установи чи організації, закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності повинні ознайомити обвинуваченого, його захисника, потерпілого або його представника з названою постановою, а в разі їх вимоги – з усіма матеріалами справи та роз'яснити їх права, передбачені цим Кодексом.

Кримінально-процесуальний закон передбачає право учасників процесу на ознайомлення з матеріалами справи і в разі закінчення досудового слідства складання постанови про направлення справи в суд для вирішення питання про застосування примусового заходу медичного характеру (ч.1 ст. 417 КПК) і, за загальним правилом, не передбачає ознайомлення з матеріалами закритої слідчим кримінальної справи, крім прокурора у зв'язку з отриманням ним скарги на постанову слідчого про закриття справи (ч. 4 ст.215 КПК). Виняток становлять лише справи про суспільно-небезпечні діяння, вчинені особою, яка не досягла віку, з якого можлива кримінальна відповідальність. У цих справах неповнолітньому, щодо якого винесено постанову про закриття справи, а також його батькам або особам, що їх замінюють, перед направленням справи прокурору надається можливість ознайомитися з усіма матеріалами справи, при цьому вони мають право користуватися послугами захисника (ч.3 ст. 7-3 КПК).

Чинний КПК України передбачає право учасників процесу на ознайомлення з усіма матеріалами справи, окрім закінчення досудового слідства, ще тричі: 1) у суді першої інстанції. Згідно з ст.255 КПК після призначення справи до судового розгляду суддя повинен забезпечити прокурору, підсудному, його захиснику, потерпілому, цивільному позивачу і їх представникам, коли вони про це заявлять клопотання, можливість ознайомлення з матеріалами справи, а цивільному відповідачу і його представнику – з матеріалами, що стосуються цивільного позову. Зазначені особи мають право робити з матеріалів необхідні виписки. Крім того, якщо в судове засідання не з'явилися прокурор або захисник і їх було замінено іншим прокурором або захисником, то, якщо вони вперше вступають у справу, суд зобов'язаний надати їм час, необхідний для ознайомлення з матеріалами справи і для підготовки до участі в судовому засіданні (ч.2 ст.289 КПК); 2) в апеляційному провадженні – після проголошення вироку чи оголошення іншого рішення суду першої інстанції, упродовж строку, встановленого законом на апеляційне оскарження. Протягом цього строку справа ніким не може бути витребувана із суду, а суд зобов'язаний надати сторонам за їх клопотанням можливість ознайомитися з матеріалами справи (ч.4 ст.349 КПК); 3) у касаційному

провадженні. Особам, які вправі подати касаційну скаргу, надається можливість ознайомитися в суді з матеріалами справи для вирішення питання про внесення касаційної скарги (ч.5 ст.384 КПК).

Передбачена чинним КПК України можливість одних і тих самих учасників процесу чотири рази ознайомлюватися з усіма матеріалами кримінальної справи викликає обґрунтовану, на наш погляд, критику в процесуальній літературі. Зокрема, В.Т. Маляренко зазначає: "Сліпо виконуючи догмати про права людини, фактично втрачаємо здоровий глузд... з урахуванням нинішніх технічних можливостей достатньо вручити обвинуваченому копію матеріалів, зібраних під час досудового слідства, або ознайомити його з ними, а в подальшому надавати право ознайомитися лише з новими матеріалами. Це ніяким чином не обмежить право на захист особою своїх інтересів, але зумовить більш ґрунтовне вивчення справи при виконанні вимог ст. 218 КПК, зекономить час, сили, кошти" (9, с. 269). Підтримуючи загалом цю пропозицію щодо обвинуваченого та його захисника, вважаємо доцільним поширити її й на інших учасників кримінального процесу – потерпілого і його представника, цивільного позивача і цивільного відповідача, їх представників, тим більше, що за ст. 217, 218 чинного КПК України слідчий при ознайомленні всіх їх з матеріалами закінченого досудового слідства зобов'язаний вручити їм копію опису матеріалів справи, які були надані для ознайомлення, а отже з продовженого опису матеріалів справи буде видно, які з них з'явилися у справі після такого ознайомлення. Це буде сприяти і забезпеченню розумності загального строку провадження у справі.

Для прийняття законних і обґрунтованих процесуальних рішень у справі особою, яка провадить дізнання, слідчим, прокурором, суддею(суддями) має значення не лише їх обов'язок роз'яснити учасникам процесу їх право на ознайомлення з матеріалами справи та забезпечити можливість для його реалізації, але й їх обов'язок у випадках, передбачених законом, самим ретельно ознайомитися з матеріалами справи.

Особа, яка провадить дізнання, і слідчий перед прийняттям рішення про проведення конкретної слідчої чи іншої процесуальної дії, проміжного чи підсумкового процесуального рішення у справі також мають ознайомитися з відповідними матеріалами справи, які необхідні для вирішення питання про проведення конкретної слідчої чи іншої процесуальної дії(про проведення обшуку, виїмки, призначення експертизи тощо), для прийняття проміжного чи підсумкового процесуального рішення (наприклад, постанови про притягнення особи як обвинуваченого, про закриття справи, обвинувального висновку, постанови про передачу справи в суд для вирішення питання про звільнення особи (обвинуваченого) від кримінальної відповідальності чи про застосування примусового заходу медичного характеру (ст. 7-11-1, 212, 214, 223 КПК).

Слідчий вносить постанову про притягнення особи як обвинуваченого, вивчивши зібрані матеріали справи і дійшовши висновку, що в них є достатньо доказів, які викривають особу у вчиненні злочину (ст. 131 КПК), а, закінчивши досудове слідство, вивчивши матеріали справи, систематизувавши їх, визнавши зібрані докази достатніми для складання обвинувального висновку, повідомляє про це потерпілого, його представника, цивільного позивача і цивільного відповідача або їх представників, обвинуваченого, його захисника, роз'яснює їм право на ознайомлення з усіма матеріалами справи.

Начальник органу дізнання і начальник слідчого відділу здійснюють відомчий контроль за своєчасністю

відповідних дій особи, що провадить дізнання, і слідчого з розкриття злочинів і мають право ознайомитися з матеріалами справи і давати вказівки цій особі і слідчому для забезпечення найбільш повного, всебічного і об'єктивного провадження досудового розслідування(ст. 114-1 КПК).

Прокурор, здійснюючи нагляд за додержанням законів органами досудового розслідування (ст. 227 КПК), має право у ході досудового слідства і після його закінчення у будь-якій з його форм (ст. 7-11-1, 212 КПК) знайомитися з матеріалами справи і давати слідчому вказівки щодо проведення додаткових слідчих та інших процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень, скасовувати незаконні рішення слідчого тощо, а в порядку надання міжнародної правової допомоги доручає органам дізнання та досудового слідства виконання запиту(доручення) компетентного органу іноземної держави про таку допомогу і перевіряє повноту і законність проведення слідчих та інших процесуальних дій. У разі оскарження постанови слідчого про закриття справи прокурор знайомиться зі справою і не пізніше 30 днів з дня надходження скарги скасовує постанову про закриття справи і відновлює досудове слідство або залишає скаргу без задоволення, про що повідомляє особі, яка подала скаргу (ч.4 ст.215 КПК). З матеріалами справ, які надійшли до нього від органів досудового слідства з обвинувальним висновком чи постановою про направлення справи в суд для вирішення питання про застосування примусового заходу медичного характеру або про звільнення від кримінальної відповідальності, прокурор має ознайомитися протягом не більше п'яти днів і дати їм належне спрямування (ст. 233 КПК).

Прокурор також має ознайомитися з матеріалами справи перш ніж дати згоду на подання слідчого до суду про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту чи продовження строку тримання обвинуваченого під вартою, на обшук чи виїмку в житлі чи іншому володінні особи, поміщення обвинуваченого на стаціонарне судово-медичне чи судово-психіатричне обстеження, накладення арешту на кореспонденцію, зняття інформації з каналів зв'язку, при продовженні строку досудового слідства, при дачі санкції (згоди) на інші рішення слідчого, а також у зв'язку з затвердженням обвинувального висновку чи постанови про направлення справи в суд для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру чи про звільнення від кримінальної відповідальності (ч.2 ст.165-2, ч.1 ст.165-3, ч.5 ст.177, ч.4 ст.178, ч.2 ст.187, ст. 205 КПК). У судових стадіях процесу прокурор має право нарівні з іншими учасниками процесу ознайомитися з матеріалами справи.

Слідчий кожного разу для вирішення питань, які виникають у справі, має ще раз вивчити матеріалами справи, оцінити їх і прийняти рішення, зокрема: про притягнення особи як обвинуваченого, про закриття кримінальної справи, про направлення справи в суд для вирішення питання про звільнення особи (обвинуваченого) від кримінальної відповідальності чи застосування примусових заходів медичного характеру, про закінчення досудового слідства складанням обвинувального висновку (ст. 131, ст. 7 – 11-1, 212 КПК).

Зазначимо при цьому, що КПК України передбачає, що у разі закінчення досудового слідства постановою про направлення справи в суд для вирішення питання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, неповнолітньому обвинуваченому, його захиснику пред'являються для ознайомлення всі матеріали справи. З дозволу слідчого при оголошенні про закінчення досудового слідства і при пред'явленні

матеріалів може бути присутній і законний представник (ст. 9, 440 КПК).

Для закінчення досудового слідства складанням обвинувального висновку слідчий має сам ретельно ознайомитися із зібраними матеріалами справи, оцінити докази і дійти висновку, що є підстави для визнання досудового слідства закінченим і направлення справи в суд через прокурора для розгляду справи по суті.

Проте він зобов'язаний виконати при цьому низку вже згаданих процесуальних дій, пов'язаних із забезпеченням права учасників процесу на ознайомлення з усіма матеріалами закінченого досудового слідства, – щоб одночасно перевірити свій висновок, що досудове слідство проведено всебічно, повно і об'єктивно і винність обвинуваченого зібраними доказами доведено, є підстави для складання обвинувального висновку, на основі якого буде розглядатися справа в суді. Але законодавець передбачив процедуру закінчення досудового слідства складанням обвинувального висновку, яка забезпечує можливість оцінки результату проведеного досудового слідства учасниками процесу, які належать до сторін обвинувачення і захисту, а слідчому з врахуванням їх висновку, клопотань остаточно вирішити питання: 1) про форму закінчення досудового слідства; 2) про проведення необхідних додаткових слідчих дій; 3) про зміну обвинувачення.

Суд (судді), з одного боку, має і сам ознайомитися з матеріалами справи, яка підлягає розгляду на будь-якій судовій стадії процесу, а з іншого, зобов'язаний надати учасникам процесу можливість (у визначених законом рамках) ознайомитися з матеріалами справи. Це дозволяє учасникам процесу брати активну участь у дослідженні доказів і відстоюванні своїх прав та законних інтересів, а суду забезпечити всебічне, повне і об'єктивне дослідження доказів і прийняття законного, обґрунтованого і справедливого рішення.

Суддя, здійснюючи свої повноваження на стадії досудового розслідування, пов'язані із прийняттям рішень про взяття підозрюваного чи обвинуваченого під варту або про застосування інших заходів процесуального примусу, які обмежують конституційні права особи (обшук чи виїмку в житлі або іншому володінні особи, зняття інформації з каналів зв'язку тощо), розглядом скарг на дії і рішення органу дізнання, слідчого, прокурора також ознайомлюється з матеріалами кримінальної справи. При цьому у законі наголошується, що суддя для прийняття правильного рішення не обмежується матеріалами справи, поданими йому органами досудового розслідування. Так, згідно з ч.5 ст.165-2 КПК суддя, одержавши погоджене з прокурором подання слідчого про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, вивчає матеріали кримінальної справи, подані органом дізнання, слідчим, прокурором, допитує підозрюваного чи обвинуваченого, а при необхідності бере пояснення в особи, у провадженні якої перебуває справа, вислуховує думку прокурора, захисника, якщо він з'явився і виносить постанову з цього питання. Аналогічний порядок існує і для розгляду суддею питання про направлення обвинуваченого на стаціонарне обстеження, а також для продовження строку тримання обвинуваченого під вартою, правда з обмеженням лише опитуванням обвинуваченого (замість його допиту) (ч.3 ст.165-3 КПК).

Вирішуючи питання щодо підстав для проведення обшуку чи виїмки у житлі чи іншому володінні особи, суддя розглядає подання слідчого, погоджене з прокурором, і матеріали справи, а в разі необхідності вислуховує слідчого, прокурора (ч.5 ст.177 КПК).

Голова апеляційного суду або його заступник для вирішення питання про накладення арешту на кореспонденцію чи зняття інформації з каналів зв'язку розглядає подання слідчого, погоджене з прокурором, вивчає матеріали справи, при необхідності вислуховує слідчого і вислуховує думку прокурора (ч.4 ст.187 КПК).

Суддя вивчає відповідні матеріали справи і при розгляді скарг на постанови слідчого і прокурора. Так, Розглядаючи скаргу на постанову про порушення кримінальної справи, суддя досліджує матеріали, на підставі яких було порушено кримінальну справу, заслуховує пояснення особи, яка подала скаргу, її захисників чи законних представників, потерпілого або особи, за заявою якої було порушено справу, якщо вони з'явилися в судове засідання, заслуховує думку прокурора, а в разі необхідності і пояснення особи, яка порушила постанову про порушення кримінальної справи (ст. 236-8 КПК). Розглядаючи скаргу на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи, суддя витребує матеріали, на підставі яких було відмовлено в порушенні кримінальної справи, знайомиться з ними. У разі необхідності заслуховує особу, яка подала скаргу (ч.2 ст.236-2 КПК). У зв'язку з розглядом скарги на постанову про закриття справи, суддя витребує справу, знайомиться з нею, а в разі необхідності заслуховує пояснення особи, яка подала скаргу на постанову (ч.2 ст.236-6 КПК).

У чинному КПК України законодавець відводить важливу роль ознайомленню з матеріалами справи суддів, які розглядають справи в судах першої, апеляційної та касаційної інстанції.

Під час провадження у справі на судових стадіях процесу суддя(судді) мають ознайомитися з матеріалами справи, щоб вирішити питання про можливість розгляду справи в суді першої, апеляційної чи касаційної інстанції, а надалі – і про можливе підсумкове процесуальне рішення для даної справи.

Так, на стадії попереднього розгляду справи суддя має ознайомитися з матеріалами справи, яка надійшла до нього з обвинувальним висновком, щоб з'ясувати передбачені ст. 237 КПК питання: 1) чи підсудна справа цьому суду; 2) чи немає підстав для закриття справи чи її зупинення; 3) чи складено обвинувальний висновок відповідно до вимог КПК; 4) чи немає підстав для обрання, зміни чи скасування запобіжного заходу; 5) чи не було допущено під час порушення кримінальної справи, дізнання або досудового слідства таких порушень вимог КПК, без усунення яких справа не може бути призначена до судового розгляду; 6) чи немає підстав для притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб та ін. Положення ч.3 ст.323 КПК про те, що суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, свідчить про те, що судді, які розглядають і вирішують справу, мають бути добре ознайомлені з наявними у справі матеріалами. На цю вимогу спрямоване аналогічне загальне положення оцінки доказів, яке міститься у ч.1 ст.67 КПК і стосується суддів, які розглядають справу на наступних стадіях процесу. У зв'язку з цим видається напереконливою позиція розробників проекту нового КПК України від 13 січня 2012 року (р.н.9700), за якою до суду прокурором передаються лише обвинувальний акт і додатки до нього: реєстр матеріалів досудового розслідування; цивільний позов, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування; розписка підозрюваного про отримання копії обвинувального акта, копії цивільного позову і реєстру матеріалів досудового розслідування; розписка або інший документ, що підтверджує отримання цивільним відповідачем копії цивільного

го позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування не до підозрюваного. Надання суду інших документів до початку судового розгляду забороняється (ч.4 ст.291 проекту КПК).

За чинним КПК України в апеляційному і касаційному провадженнях судді ознайомлюються з матеріалами основної справи, апеляціями і касаційними скаргами та касаційними поданнями учасників процесу і запереченнями на ці скарги і подання, додатковими матеріалами, поданими як на обґрунтування, так і на спростування доводів скарги (подання) відповідно до ст. 361 КПК, а також з додатковими матеріалами, які можуть бути подані учасниками процесу безпосередньо у суді апеляційної чи касаційної інстанції (ст. 362, 393 КПК).

Крім того, суд апеляційної інстанції може визнати необхідним проведення судового слідства в повному обсязі чи частково, коли є підстави вважати, що судове слідство судом першої інстанції було проведено неповно або однобічно (ч.3 ст.358 КПК). Якщо суд апеляційної інстанції не проводив судового слідства, головуючий ознайомлює учасників судового розгляду з додатковими матеріалами, якщо вони були подані, і матеріалами, що надійшли з суду першої інстанції на виконання доручень суду апеляційної інстанції (ч.4 ст.362 КПК).

У касаційному провадженні суддя касаційного суду протягом 15 днів після надходження скарги на судові рішення, які набрали законної сили (ч.2 ст.383 КПК), вирішує питання про витребування справи, для подальшого ознайомлення з її матеріалами. Згідно з ст. 393 КПК суд касаційної інстанції може прийняти нові матеріали, подані до касаційного суду особами, які подали скаргу чи внесли подання, на ствердження або спростування доводів, викладених у скарзі (поданні). Нові матеріали можуть бути витребувані також касаційним судом.

Ознайомлення суддів з матеріалами справи необхідне і для розгляду і вирішення справи за нововиявленими обставинами, Верховним Судом України, а також при вирішенні питань, які виникають на стадії виконання вироку (глави 32, 32-1, 33 КПК).

Окрему увагу законодавець приділяє необхідності забезпечення права учасника процесу на ознайомлення з матеріалами справи щодо конкретних процесуальних документів, які мають значення для визначення правового (процесуального) статусу особи, щодо якої здійснюється провадження і з якими органи, які ведуть процес, не тільки ознайомлюють особу, але й мають вручити їй копії таких процесуальних документів, а якщо ці особи не володіють мовою, якою ведеться судочинства, то в перекладі на її рідну мову або іншу мову, якою вона володіє. Це – протокол затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину (ч.4 ст.106 КПК), постанови про притягнення особи як обвинуваченого (ч.2 ст.140 КПК), у тому числі у разі зміни чи доповнення обвинувачення (ст. 141 КПК). Копія скарги потерпілого і копія постанови судді про порушення кримінальної справи приватного обвинувачення (ч.1 ст. 27, ч.2 ст.251 КПК), копія обвинувального висновку (ст. 254 КПК), копія обвинувального чи виправдувального вироку (ст. 344 КПК). Зазначені процесуальні рішення засвідчують основні етапи руху справи від затримання підозрюваного до вироку суду. Проте є ще низка інших процесуальних рішень, з якими законодавець вважає за необхідне ознайомлювати учасників процесу і зобов'язує слідчого чи суд надсилати або вручати їх копії. Це – вручення чи надіслання копії постанови про порушення кримінальної справи (ст. 98-2 КПК), вручення копії постанови про відмову в порушенні кримінальної справи (ст. 99-1 КПК), копій протоколу обшуку або виїмки і другого примірнику опису особи, в якій було проведено обшук або

виїмки (ст. 189 КПК), надіслання копій постанови слідчого про закриття кримінальної справи особі, щодо якої закрито справу, заявнику, потерпілому та цивільному позивачу (ст. 214 КПК), а також копій постанов судді про повернення справи на додаткове розслідування чи про закриття справи – сторонам (ч.4 ст.245, ч.2 ст.248 КПК). З постановою про призначення експертизи слідчий повинен ознайомити підозрюваного і обвинуваченого (ст. 197 КПК). висновок експерта та інші матеріали експертизи слідчий пред'являє обвинуваченому (ст.202 КПК).

Нарешті, учасникам процесу має бути забезпечено право на ознайомлення з протоколами слідчих дій, які проводяться за їх участю (протоколами допитів, очних ставок, відтворення обстановки і обставин події, огляду, обшуку тощо), а також з протоколами судових засідань і з доданими до них матеріалами фото-, відео-, аудіо-, електронними носіями та клопотати про їх відтворення (ч.2 ст.85, ст.85-1, 85-2, 85-3, 88, 88-2 КПК).

Таким чином, ознайомлення з матеріалами кримінальної справи є необхідним елементом права на захист законних інтересів для підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача і важливою складовою повноважень органів досудового розслідування, прокурора і суду, які з одного боку, зобов'язані роз'яснити зазначеним учасникам право на ознайомлення з матеріалами справи і забезпечити можливість його реалізації, а з іншого, самі зобов'язані ознайомитися з відповідним обсягом матеріалів кримінальної справи для прийняття законних, обґрунтованих і справедливих процесуальних рішень під час провадження у справі і за результатами такого провадження. Реалізація права (повноваження) на ознайомлення з матеріалами справи забезпечує його суб'єкту можливість мати необхідні знання про те, якою мірою ці матеріали дозволяють з'ясувати юридично значущі обставини справи, оцінити їх і визначити для себе лінію подальшої процесуальної поведінки: а) для учасників процесу, які мають особистий інтерес у справі, і тих, що захищають чи представляють їхні законні інтереси, – подати додаткові матеріали чи заявити клопотання про їх залучення органами, які ведуть процес, або ж про прийняття відповідних рішень у зв'язку з достатністю, відсутністю чи недостатністю матеріалів справи для прийняття певного процесуального рішення, б) для осіб і органів, які ведуть процес, – визначитися щодо їх достатності для прийняття проміжного чи підсумкового процесуального рішення, у тому числі правосудного судового вироку.

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2006. – 144 с. 2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року/ Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. – К.: Юрінформ, 1992. – С.36-58. 3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. – К.: парламентське видавництво, 2000. – С.27-45. 4. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К.: Паливода А.В., 2012. – 268 с. 5. Закон України від 21 червня 2001 року "Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України" // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №34-35. – Ст. 187. 6. Закон України від 8 квітня 2011 року "Про внесення змін до статті 218 Кримінально-процесуального кодексу України щодо ознайомлення обвинуваченого і захисника з матеріалами кримінальної справи" // Голос України. – 2011. – 20 квітня. – №72. – С.6. 7. Рішення Конституційного Суду України від 18 січня 2012 року №1-рп/2012 у справі №1-4/2012 за конституційним поданням 47 та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частин шостої, сьомої статті 218 КПК України (справи про ознайомлення обвинуваченого і захисника з матеріалами кримінальної справи) // Офіційний вісник України. – 2012. – №8. – Ст.300. 8. Дроздов О.М. Проблеми дотримання розумних строків під час ознайомлення обвинуваченого і його захисника з матеріалами справи // Адвокат. – 2011. – №2. – С.26-30. 9. Маляренко В.Т. Перебування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.

